

Literatures migrants: les veus de Najat El Hachmi i Laila Karrouch

Isabel MARCILLAS PIQUER

Universitat d'Alacant

Isabel.marcillas@ua.es

Résumé : Dans cette étude, nous aborderons la production de deux écrivaines d'origine marocaine qui ont choisi le catalan comme langue de travail : Laila Karrouch (Nador, 1977) et Najat El Hachmi (Beni Sidel, 1979). Bien que ce soient des voix stylistiquement différentes, toutes deux partagent non seulement des liens d'origine géographique et générationnelle mais aussi un destin migratoire, la ville de Vic. Leur parcours professionnel est aussi différent, mais toutes deux présentent dans leurs textes des lieux communs et des préoccupations similaires qui permettent, à travers la littérature, d'établir une série de caractéristiques d'identification des femmes musulmanes qui émigrent.

Abstract: In this work we will discuss the production of two women writers from Morocco who choose Catalan as their working language: Laila Karrouch (Nador, 1977) and Najat El Hachmi (Beni Sidel, 1979). Although they have different voices stylistically, both do not only share links of geographical and generational origin, but also their migratory destiny, the city of Vic. Even though their professional dedication is quite different, both present in their texts commonplaces and similar concerns which allow, through the literature, establishing a series of characteristics of the migrating Muslim women.

Mots-clés : Najat El Hachmi, Laila Karrouch, les voix des femmes, littérature sur la migration, littérature catalane

Keywords: Najat El Hachmi, Laila Karrouch, women's voices, migration literature, Catalan literature

1. A tall d'introducció

Ja fa algun temps, em vaig dedicar a l'estudi de l'obra literària d'Aurora Bertrana, un dels textos més rellevants de la qual és el volum que porta per títol *El Marroc sensual i fanàtic*, del 1935¹. Es tracta d'un llibre que arreplega i literaturitza les experiències de l'autora al Marroc, on la periodista gironina va viatjar amb l'objecte d'apropar-se i descobrir l'ànima de la dona musulmana. L'escriptora afirmava que seria capaç de fer qualsevol cosa que li permetera atansar-se als sentiments d'aquestes dones, tan diferents culturalment a les occidentals. Es va proposar, així, d'escriure una sèrie de cròniques que publicaria a *La Publicitat*, segura que el relat de les experiències pròpies juntament amb els estereotips orientalistes que s'hi difonien copsarien la curiositat del públic català. Tot

¹ BERTRANA, Aurora. *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània, 1935. L'obra ha estat reeditada l'any 2000 per l'editorial Columna.

i que les circumstàncies històriques del moment no van permetre que *El Marroc sensual i fanàtic* assolira l'èxit que en un principi se li havia pressuposat, sí que és cert que Aurora Bertrana va consolidar, amb aquesta publicació, la fama d'aventurera, al temps que passava a formar part de la nòmina d'escriptors que, d'una forma o altra, difonien patrons estereotipats dels nostres veïns nord-africans. La novetat residia, però, en el fet que era la veu d'una dona la que s'hi apropava i que l'objecte de la seua curiositat s'enfocava envers la vida d'altres dones pertanyents a una cultura que, per als lectors catalans, esdevenia indubtablement exòtica.

Aquesta petita introducció, tot i que puga semblar extemporània, ens permet reflexionar sobre el gran canvi sociocultural que hem experimentat des que el 1935 una intel·lectual catalana triara les dones del Marroc com a subjectes de coneixement i, gairebé, com a objectes de difusió cultural, fins que, en l'actualitat, d'altres dones, descendents d'aquestes sobre les quals escrivia Aurora Bertrana, han adquirit l'estatus de catalanes, han agafat paper i llapis i han escrit sobre les vivències d'allà i també sobre la seua inserció en la societat i la cultura catalanes actuals. Es tracta d'un canvi més qualitatiu que quantitatiu, però que, sens dubte, ens permet parlar d'una generació de dones, de procedències diverses, que podem batejar com a les *veus migrants* catalanes del segle XXI. Evidentment, però, quan parlem de *veus migrants* no només ens referim a dones; la literatura catalana actual compta també amb exemples notables d'autoria masculina, referits a aquest tipus d'escriptura que es troba a cavall entre dues cultures, com és el cas de Said El Kadaoui.

Abans de continuar, però, ens agradaria fer constar un apunt sobre l'etiqueta que acabem de defensar. El terme *literatura migrant* fou proposat des de l'àmbit de la literatura canadenca amb l'objectiu d'al·ludir a les obres escrites en les llengües oficials del país que feien referència a les experiències migratòries viscudes, normalment, pels autors o autores mateixos. Aquest intent classificatori no ha tingut a tot arreu una acollida igualment satisfactòria, atés que alguns autors que s'hi inclouen han cregut ésser tractats com a escriptors de segona categoria. És per això que, no fa gaires anys, es va proposar l'expressió *littérature-monde* (literatura-món), en un intent globalitzador que evitara el possible sentiment discriminatori². No obstant això, al nostre parer, aquest concepte resulta massa ambigu, ja que desdibuixa l'especificitat última dels relats que pretén incloure-hi. Fer referència a *veus migrants* no suposa, de cap manera, un tractament de discriminació sinó que pretén destacar de forma clara els components culturals i vivencials que donen entitat a aquest tipus de literatura; uns components que la fan diferent, extremadament complexa i, per tant, interessant. És justament en aquest sentit que nosaltres interpretem i usem el terme al llarg del nostre estudi.

Encoratjats per aquest nou vessant literari que eixampla i enriqueix el panorama de les lletres catalanes, en aquest treball ens aproximarem a la producció de dues autores de procedència marroquina que han triat el català com a llengua d'expressió: Laila Karrouch (Nador, 1977) i Najat El Hachmi (Beni Sidel, 1979). Malgrat que es tracta de veus estilísticament ben diferents, totes dues comparteixen no només lligams de procedència geogràfica i generacional sinó també de destinació migratòria, la ciutat de Vic on, curiosament, totes dues van arribar a l'edat de vuit anys. Així, tot i que, a banda de l'escriptura, la dedicació professional d'ambdues és ben diferent, –Karrouch és infermera en tant que El Hachmi va cursar els estudis de Filologia Àrab i ha exercit com a periodista i medidora cultural i tècnica d'acollida–, tant l'una com l'altra presenten en els seus textos llocs comuns i preocupacions similars que permeten, a través de la literatura,

² Podeu ampliar aquesta qüestió en LE BRIS, M.; ROUAUD, J. i E. ALMASSY. *Pour une littérature-monde*. París: Gallimard, 2007.

establir una sèrie de trets identificadors de la dona musulmana migrant entre dos espais geogràfics molt concrets.

2. Més intents classificatoris

Com ja hem vist en l'apartat anterior, una tendència habitual de la crítica és intentar classificar o etiquetar totes aquelles produccions que, d'alguna manera, trenquen els motllos establerts i fan trontollar els paràmetres del cànon. És en aquest ordre de coses que textos com els de les autores que ens ocupen comencen a ser tinguts en compte per a realitzar-ne una anàlisi taxonòmica que permeti situar-ne les obres en la nòmina d'una o altra cultura. Així, en referència a la literatura hispanomagribina, estudis actuals argumenten que els autors que escriuen en contextos migratoris han de ser inclosos en la relació d'escriptors hispànics del Magreb, tenint en compte que els seus textos ofereixen un posicionament transfronterer, ja que se situen en un àmbit plural i transnacional. La mateixa Najat El Hachmi és inclosa en aquesta nòmina d'escriptors hispànics del Magreb; això presuposa que la producció literària en les llengües cooficials de l'Estat espanyol, en aquest cas el català, és una conseqüència més dels processos migratoris, però no té en compte l'especificitat de la cultura que subjau a tota llengua³. Seguint aquest mateix argument, i amb l'objectiu de donar-hi suport, s'esmenta l'autotraducció al castellà de l'obra de Laila Karrouch, *De Nador a Vic* (2004)⁴, presentada com la primera novel·la magribina escrita en llengua catalana, l'autotraducció al castellà de la qual pretendria adaptar la realitat catalana a un context hispànic més general.

Malgrat els afanys generalitzadors d'aquesta possible classificació, no s'ha d'oblidar que dels textos primerencs d'aquestes autores es desprèn el desig de formar part d'una societat molt concreta, la catalana, en què la producció en la llengua pròpia juga un paper fonamental. El títol del primer llibre d'El Hachmi n'és l'argument més evident: *Jo també sóc catalana* (2004), atés que l'autora hi explicita i reivindica un sentiment de catalanitat que considera legítim. Així, el text constata com l'ús del català a l'escola per part dels xiquets i xiquetes nous i noves s'erigeix en una insígnia de pertinença al poble català, incipient, si es vol, però marca d'un atribut indispensable per a ser acceptats com a tals. En aquest mateix llibre, de caràcter autobiogràfic, diu El Hachmi, tot referint-se a un botiguer del barri, d'aquells de tota la vida:

I aquesta mania de parlar-me en castellà. [...] Potser ho fa endut per la bona fe, és clar que tots els immigrants deuen saber només castellà, si amb prou feines ens hi podem entendre. [...] Us penseu que no sentim les paraules que ens fereixen només perquè les dieu en català. Tant és, nosaltres sempre fa poc temps que som aquí, no hi fa res que hagi viscut vuit anys al Marroc i setze a Catalunya, sempre em miro com qui acaba d'arribar i no és capaç d'aprendre la teva llengua, fet i fet, parlem-los en castellà i que aprenguin en castellà. Només demostres no conèixer-me ni a mi ni a tots els immigrants que hi ha a la ciutat des de fa anys. No saps que els nens parlen en català al pati de l'escola? (2004: 49-51).

Aquesta especificitat lingüística que, per raons òbvies, no s'esdevé en altres indrets de l'Estat espanyol, subratlla una diferència clau amb la literatura migrant que hi té lloc. És

³ LOMAS, Enrique. «Las literaturas hispánicas del Magreb: delimitación y problemática de un corpus emergente». *Convergències artístiques i textuals africanes a l'entorn de la Mediterrània*, Marcillas Piquer, I. i Lomas López E. (Eds.). Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2017, p. 71-88.

⁴ L'editorial Columna es va encarregar de la primera edició d'aquest llibre l'any 2004. Posteriorment, *De Nador a Vic* ha sigut reeditada en diverses ocasions. En aquest treball citem a partir de la vuitena edició, publicada per Estrella Polar, l'any 2015. La primera edició en aquest segell va tindre lloc l'any 2009.

per aquesta raó que, al nostre parer, l'etiqueta «literatura hispanomagribina» manca d'una referencialitat clara que sí que adquiriria en referir-nos a una literatura catalanomagrìbina, atenent al fet que, així, s'al·ludeix a la llengua i cultura d'adopció, al mateix temps que a la cultura de procedència, fortament present en els textos migrants. Per tant, posats a generar etiquetes classificatòries, des d'aquestes pàgines apostem per evidenciar clarament el català com a tria lingüística i cultural d'aquestes dones, catalanes immigrants de segona generació que, a hores d'ara, han aconseguit per mèrits propis formar part del panorama literari català actual.

3. Les altres catalanes d'ara

Pel que fa a la catalanitat d'algunes veus migrants, com la de la mateixa Najat El Hachmi o la del ja esmentat Said El Kadaoui, m'hi vaig referir ja fa algun temps mitjançant unes paraules que Francesc Candel escrivia l'any 1964 (Marcillas 2015: 101)⁵. En el clàssic *Els altres catalans*⁶, en referència als immigrants procedents d'Andalusia, Extremadura, Castella i Aragó, Candel afirmava: «Amb els immigrants d'ara es produirà el mateix procés que amb els d'abans i amb els de sempre. Seran catalans. Qui ho dubta! [...] Potser esdevindran catalans més a poc a poc, però tant se val». Francesc Candel encetava una reflexió que, qui ho haguera sospitat en aquells moments, havia de fer-se extensiva al segle XXI sota l'influx d'uns paràmetres de multiculturalitat dels que la cultura catalana, arrelada en les pròpies tradicions però oberta a l'enriquiment que aporten les foranes, no es pot sostroure. Amb les seues paraules, Candel apunta el factor temps com a clau en el procés per arribar a assolir la catalanitat; no hi anava errat, el temps ens permet acceptar com a inqüestionable allò que anteriorment no ens ho havia semblat, però el camí que cal seguir fins arribar-hi pot resultar especialment feixuc per a aquells i aquelles que viuen el desarrelament de la pròpia terra, la pròpia cultura i la pròpia família. Certament, en aquests moments, la situació sociocultural catalana resulta molt més complexa que quan Candel escrigué aquelles paraules, atés que la llengua, la religió i els costums dels nouvinguts són substancialment distants dels nostres i, en conseqüència, l'esforç, per ambdues parts, ha de ser superior. En aquest sentit, la literatura esdevé una eina clau que es converteix en mecanisme terapèutic per a qui la genera i de comprensió de l'alteritat per a qui la rep. La literatura de Laila Karrouch ha estat entesa sota aquests paràmetres i el seu primer llibre, *De Nador a Vic*, no només va rebre el Premi Columna Jove el 2004 sinó que va arribar a ser lectura obligatòria en molts instituts de Catalunya, un fet ben simptomàtic de la necessitat de normalitzar-hi la convivència amb els nouvinguts.

En una entrevista per a Tv3 que Albert Om realitzava a Laila Karrouch l'any 2013⁷, l'escriptora reivindica el seu dret d'enamorar-se del català com a instrument d'expressió literària atés que va ser la llengua en la qual va aprendre a escriure; a més a més, hi manifesta la necessitat de tornar de tant en tant al Marroc com a refugi i recordatori de les pròpies arrels al temps que defensa l'existència de dos tipus de catalans, els que ho són de naixement i aquells altres que, com ella, ho són de sentiment. Per a Karrouch, el fet

⁵ Vegeu MARCILLAS PIQUER, Isabel. «El Hachmi i El Kadaoui: veus migrants». *Àfrica calidoscòpica. Entre la imatge i la pararaula*, Marcillas Piquer, I. i Lomas López, E. (Eds). Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2015, p. 101-109.

⁶ Vegeu CANDEL, Francesc. *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1964.

⁷ Vegeu *El convidat* <http://www.ccma.cat/tv3/alacarta/el-convidat/laila-karrouch/video/4821231/> [Darrera consulta 07/07/2018].

d'estar entre dues cultures és un conflicte; però n'hi ha d'altres afegits, com ara la classe social o, en el seu cas, el fet de ser musulmana i dona. Indubtablement tots aquests ingredients se sumen per a confeir una literatura específica que presenta molts llocs temàticament comuns als de Najat El Hachmi; ens referim, per tant, a dues escriptores que aposten per una literatura que cavalca a través d'un hibridisme intercultural que se sustenta entre la barreja autobiogràfica i ficcional, però també entre l'exotisme que subjau a la pròpia cultura i la tensió que, com a immigrants dones, les seues protagonistes generen en la d'acollida.

3.1. La identitat

La identitat és la peça clau de la literatura produïda per aquestes escriptores. Parlem, però, d'una identitat nòmada, sempre en la frontera, en els límits entre ser d'aquí o ser d'allà, o ser d'aquí i d'allà alhora. Aquest conflicte es materialitza en les seues produccions en un sentiment d'estrangeria permanent que s'inicia en la infantesa d'ambdues autores. Najat El Hachmi el manifesta en la novel·la autobiogràfica *Jo també sóc catalana*: «Parlaven d'immigrants i jo ni tan sols coneixia la paraula. [...] O sigui que érem nosaltres, els immigrants. Però jo no acabava de sentir-m'hi identificada, ¿què volia dir que ara ens diguessin immigrants, deixàvem de ser els mateixos o només teníem un nou nom?» (El Hachmi 2004: 77-78).

Al seu torn, Laila Karrouch se'n fa ressò en *De Nador a Vic*, també des de la perspectiva de la Laila infant: «Un dia, plegant, a les dotze, una nena de raça gitana, més petita que jo, va acostar-se cap a mi, i em va dir que la seva mare no la deixava jugar amb "mores". Jo li vaig contestar que ella era una gitana, cosa que després em va saber molt de greu haver-ho dit. Al pare no li va fer gràcia el meu comentari ni el d'ella» (2015: 45).

Ambdós casos demostren una consciència incipient de pertànyer al bàndol dels desarrelats, el dels altres, en una societat, la de Vic dels anys vuitanta, encara molt tradicional, poc avesada a compartir els propis costums i, encara menys, a acceptar-ne de nous. Aquest sentiment d'alteritat pren unes connotacions específiques quan el subjecte que l'experimenta, ficcional o no, és dona. Així, el paper de la dona en l'estructura familiar, les relacions entre mares i filles i els estudis o el treball com a eines redemptores, són alguns dels llocs comuns en aquests textos literaris, als quals caldria sumar la visió que la societat d'acollida en té. Sense cap dubte, de l'evolució d'aquests elements en depèn la complexa construcció d'una identitat en procés de canvi, atesa la completa manca de referents propers de què aquestes dones han patit.

3.2. El paper de la dona en l'estructura familiar: el matrimoni i la maternitat

A banda del primer llibre de Najat El Hachmi, *Jo també sóc catalana*, de caràcter autobiogràfic, la problemàtica de la dona immigrant de primera o segona generació, a partir del seu rol en l'estructura familiar, s'aborda en la trilogia composta per *L'últim patriarca*, *La filla estrangera* i *Mare de llet i mel*. La primera de les novel·les esmentades, *L'últim patriarca*, va ser l'èxit més mediàtic de l'autora, Premi Ramon Llull 2008; hi palesa el xoc entre dues generacions, la de Mimoun, cap de família, i la de la filla, que descriu en primera persona la convivència amb un pare malcriat per la pròpia mare i les germanes, despòtic i maltractador, emigrat a Catalunya on, finalment, hi du dona i fills que lluitaran per arribar a sentir-se part de la societat que els acull. *L'últim patriarca* és una història que conté moments particularment durs relacionats amb la submissió de la dona als desitjos de l'home, a l'empar de la complicitat de les mateixes dones de la

família, i, el que és encara més colpidor, moments relacionats amb una violència de gènere física absolutament brutal. Aquest és un dels fragments que narra com Mimoun, troba la dona desobeint les seues ordres, ha eixit a la part de darrera de la casa, perquè ja fa molt de temps que el blat és en remull:

Estava fent això quan va sentir Mimoun darrere seu que deia: però jo què t'havia dit? Què t'havia dit?, que no val per res la meua paraula? I ella ja tenia la cara damunt del blat i ell havia agafat la peça de ferro que feien servir per moldre les espècies i seia damunt d'ella tot colpejant-li les cames. La mare no en sabia de cridar, i cridar l'hauria ajudat. Mimoun pegava cada vegada més fort en veure que a ella no li feia mal. Com més callava ella, amb les llàgrimes que li rodolaven avall de la cara, més ràbia li venia. Si tan sols hagués cridat una mica, ell s'hauria sentit vencedor. I si hagués cridat, l'avia no hauria trigat tant a arribar fins allà i a treure-li Mimoun del damunt. Per què no em cridaves, beneita? No entenia que aquella dona aguantés els cops en silenci i Mimoun no parava de repetir que li havia de fer cas en tot el que li digués, en tot.

La mare es va estar no se sap quants dies amb les cames plenes de morats que no podia ni caminar, ja no ho recorda (El Hachmi 2008: 111-112).

Atesa la procedència geogràfica i cultural de l'autora i tenint en compte la fotografia que apareix en la portada del llibre, Najat El Hachmi juga amb les pressuposicions autobiogràfiques que el text genera en el públic lector i se'n guanya la simpatia presentant-hi una mare anihilada pel pes de la tradició. Una tradició que li impedeix canviar el seu posicionament com a dona sotmesa a la voluntat d'un marit tirànic que li dedica un tracte vexatori.

Per la seua banda, *La filla estrangera*, Premi BBVA Sant Joan del 2015, narra com la protagonista, emigrant de segona generació, abandona el marit i cosí, amb qui s'havia casat seguint els desitjos de la mare, i comença una vida allunyada de la religió i la cultura que la vinculen amb les pròpies arrels. Els mots que encapçalen l'obra, en diuen molt del contingut: «No seré més per vosaltres. Des d'ara seré per mi. Per mi o per qui vulgui, però ja no per cap dels que em voleu esbiaixada, escapçada» (2015: 9), paraules que esdevenen una proclama de llibertat, de la llibertat d'una dona a sentir-se completa més enllà del pes de la tradició sobre els propis actes, més enllà, fins i tot, dels vincles que la uneixen amb la mare. Uns vincles afectius i culturals que remetent a la simbiosi dels cossos durant l'estat de gestació i alletament; vincles potencialment indissolubles, sobretot amb les filles, perquè el seu cos està destinat a viure'n les mateixes experiències.

La filla estrangera és el relat d'un procés d'aculturació vist en sentit positiu, un procés en què la jove protagonista acaba abandonant tot allò que li suposa un llast en el desenvolupament de la pròpia identitat, i en què la llengua juga un paper rellevant, primer com a element diferenciador, ja que que la filla sent com a pròpia la llengua de la terra d'acollida i es pregunta com entendre's amb una mare amb qui ja no comparteix les mateixes paraules i, per tant, la forma de comprendre la vida.

Després, però, la llengua materna esdevé un element clau en la construcció d'una identitat polièdrica, consolidada a partir de la mateixa paraula escrita. El final d'aquesta novel·la ens anuncia les pretensions futures de l'autora:

Escriuria la història de la meua mare per recuperar-la, per recordar-la, per fer-li justícia i perquè tot el que em pensava que havia oblidat, tot el que tenia a veure amb ella, en realitat ho duia a dins sense saber on. Escriuria la seva història i així podria destriar-la de la meua. Escriuria la seva història i així podria ser jo sense ser per ella però també ser jo sense ser contra ella (2015: 212-213).

Novament l'autora juga a confondre el lector amb el joc de realitat i ficció, l'encurioseix i el deixa amb la mel a la boca perquè, com diem, tot i que *La filla estrangera* és un relat de ficció, l'autora sap interrelacionar-hi de forma coherent fragments de l'experiència pròpia, reforçats per l'ús de la primera persona tot al llarg de la narració. Així, per exemple, destacarem el fet que, en una entrevista d'Antoni Bassas a El Hachmi, l'escriptora afirma sentir certa compassió cap a les mares immigrants, moltes d'elles analfabetes, atés que han de viure la transformació de les filles, que creixen en una realitat aliena a la qual pertanyen cada vegada més. La mare de la mateixa Najat El Hachmi no sap llegir, cosa que no li impedeix sentir-se orgullosa de la filla; amb tot, no deixa de ser una mena de disminució que pateix la mare, com a conseqüència de formar part d'una cultura que no ha potenciat l'alfabetització de les dones⁸. El Hachmi ha pogut superar aquesta falta de referents femenins familiars, una mancança tan rellevant que indueix les dones a no saber com pensar-se elles mateixes. En aquest sentit, la instrucció es revela com una de les peces clau que han de permetre a la dona construir una identitat pròpia, ancorada o no en les tradicions culturals, religioses i familiars, atenent als interessos i formes de sentir de cadascuna d'elles.

Finalment, *Mare de llet i mel* (2018) és el títol de la seua darrera obra, escrita, com ja anunciava l'autora, des del punt de vista de la mare. Una novel·la en què mitjançant una aproximació deliciosa a la literatura oral, la protagonista, Fatima, narra a les germanes les pròpies vicissituds en una terra estrangera, Vic. Allà, Fatima havia emigrat a la recerca d'una vida millor per a la filla, amb l'esperança –truncada des de la mateixa arribada– que el marit, que ja hi vivia, es fera càrrec d'elles. Es tracta d'una història de superació de la qual, unes paraules escrites a la contracoberta, en donen la clau de lectura: «Volia copsar el que és ser estrangera només néixer, perquè al lloc d'on vinc les dones ho eren sempre. I també volia entendre el que és emigrar sense saber absolutament res de geografia, sense entendre l'idioma, el que és travessar fronteres a les palpentes» (El Hachmi 2018).

El sentiment de no pertànyer a cap lloc és recurrent en els textos d'El Hachmi i s'ha de considerar també com un element comú a tota la literatura procedent de veus migrants. En el cas que ens ocupa, però, aquesta aflicció va encara més enllà, atés que les dones musulmanes que protagonitzen les obres d'El Hachmi, fortament arrelades en la tradició, són donades molt joves en matrimoni, de manera que passen de viure a casa del pare, a ocupar un lloc que tampoc no els és propi, a la llar de la família política. Si, a més a més, aquestes dones es veuen obligades a emigrar, el sentiment d'estrangeria pot perllongar-se al llarg de tota la vida. Una estrangeria que es gesta, també, dins del propi cos a causa, per exemple, dels canvis que s'hi produeixen durant l'adolescència o del fet de despertar a un desig sexual prohibit, perquè la dona pot ser espatllada quan es verge, tornada si es casa i no ho és o, fins i tot, rebentada metafòricament i literal, en moltes ocasions a causa dels embarrassos constants o dels maltractaments per part dels mateixos marits. En les novel·les d'El Hachmi, com en la cultura de procedència de l'autora, les dones assumeixen una càrrega excessivament feixuga, en ser erigides com a transmissores dels valors morals de la pròpia religió i cultura. En *Mare de llet i mel* aquesta feixuguesa es materialitza en un amor gairebé obsessiu de la mare cap a la filla. No obstant això, en algunes ocasions, ambdues intercanvien els papers, la filla fa de mare, perquè a aquesta última li resulta impossible entendre la llengua o les llengües de Vic, de manera que la jove Sara Sqali ha de fer de traductora, és l'oïda i la veu d'una mare a qui li costa alçar la mirada de terra si el seu interlocutor és home i musulmà.

⁸ Vegeu https://www.ara.cat/videos/entrevistes/najat-el-hachmi-escriptora_3_1408089180.html Entrevista d'Antoni Bassas a Najat El Hachmi el 22/08/2015 [Darrera consulta 07/07/2018].

D'altra banda, però, *Mare de llet i mel* es refereix a sentiments de caire universal. És així quan explica com, de vegades, l'amor de les mares cap als fills es pot tornar egoista: no només pateixen pel seu benestar, sinó pel fet de no saber ser si no s'és amb ells; es tracta d'un sentiment que es fa més intens en la mesura que s'intensifica la sensació de desarrelament de les mares immigrants: «La meva por més terrible és que Sara Sqali se'n vagi, m'abandoni i em deixi tota sola en un país on he anat per ella, per res més», confirma Fatima, la protagonista, en el relat que fa a les germanes (2018: 324).

Tot i que de forma no tan explícita, *Petjades de Nador*, de Karrouch, ofereix un plantejament similar pel que fa al paper de la mare. En aquesta ocasió, però, partim del fet que es tracta d'un text de caràcter autobiogràfic novel·lat, cosa que n'acota substancialment la perspectiva. Les relacions de parella de les germanes de la protagonista, la mateixa Laila Karrouch, així com la pròpia relació amb el marit, truncada malgrat els esforços de tirar-la endavant, fan que la mare se senta fracassada com a tal i que es culpabilitze pel comportament de les filles, fins al punt de caure en una depressió. Malgrat tot, la situació se soluciona de forma ben positiva, atés que la família acaba acceptant una situació que al Marroc no haguera estat gens convencional. Diu Karrouch:

La mare va ingressar unes quantes vegades per crisis d'angoixa fins que un dia va fer un cop de cap i va deixar estar tantes cabòries. Va deixar d'averkonyir-se d'haver criat unes filles rebels i dominants, criades a l'estil dels seus propis errors. Va arribar a la conclusió, amb entrebancs i sanglots, que era el *maktub* (destí) que Al·là havia deparat per a les seves filles, i que, per tant, lluitar-hi en contra era absurd, Jo vaig dir el mateix! I a la fi em va oferir la mà per quan la necessités. Amb això m'estalviava molts mals de cap (2013: 173).

Fet i fet, l'acceptació de les mares d'una concepció de la vida de les dones molt més lliure i independent de l'home, per part de les filles que conformen totes aquestes històries, és un dels elements cabdals en la construcció de la identitat polièdrica de què hem parlat anteriorment, i que El Hachmi resumeix tan encertadament «així podria ser jo sense ser per ella, però també ser jo sense ser contra ella».

4. Un apunt sobre els elements simbòlics

Un últim aspecte, que només deixarem apuntat, és l'aparició d'elements que es poden considerar simbòlics, principalment en la literatura d'El Hachmi, tot i que alguns esdevenen llocs comuns del paisatge i la cultura del Marroc, raó per la qual es fan palesos en les obres d'ambdues autores. Es tracta, per exemple, de l'aparició d'alguna figuera que, en *Petjades de Nador* contraposa els canvis patits per la protagonista en l'adaptació a la cultura occidental a l'immobilisme de la cultura de procedència, el regust de la infantesa i els vincles amb la pròpia terra.

En la trilogia de Najat El Hachmi farem notar la neteja com a activitat recurrent que allibera de mals pensaments, entreté la ment i el cos, dignifica i transforma espais impossibles en llocs on és factible construir una habitació pròpia. D'aquesta manera, el treball, essencialitzat en la neteja, esdevé una eina tan redemptora per a la dona no instruïda, com els llibres ho són per a la nova generació de dones, crescudes en una societat on l'alfabetització dels infants, nens o nenes, és obligatòria. En *Mare de llet i mel*, el desig de Sara Sqali d'anar a la mesquita a aprendre sures, que calia recitar de memòria i escriure en un pissarrí, és premonitori, Fatima ho sap i, temerosa, pensa que «Li entraria la lletra escrita a la seva filla tan endins que, n'estava segura, la canviaria i ja seria menys filla seva, seria una altra persona» (2018: 339).

A l'últim, volem referir-nos al pa que pasta la protagonista de *Mare de llet i mel*, una imatge que dona vida a la coberta del llibre i que al nostre entendre resulta altament simbòlica. Fatima emigra amb un bocí de massa per fermentar embolicat, que sobreviu al trajecte i que la dona fa reviure tan aviat com pot disposar dels estris necessaris; aquest és justament el moment en què Fatima comença a sentir-se a casa, amb aquella massa criada i mantinguda durant anys al Marroc i feta coure a Catalunya, com a senyal que les arrels sempre romanen allà on sigues i que fer-los extensius i permeables a noves formes de vida també és possible.

5. A tall de cloenda

Karrouch i El Hachmi han esdevingut dues veus rellevants dins del panorama literari català per motius diferents. La primera és autora d'una literatura senzilla i propera capaç d'arribar a les noves generacions de lectors catalans; no de bades *De Nador a Vic* va ser lectura recomanada en molts instituts de Catalunya com a exemple d'integració, però també pel seu valor pedagògic implícit, relacionat amb el coneixement de l'alteritat i la reflexió, per part dels individus integrants de la cultura d'acollida, al voltant dels sentiments de l'immigrat.

Per la seua banda, El Hachmi ha esdevingut, a hores d'ara, una de les veus de dona més rellevants pel que fa a la literatura catalana del moment. El seu univers literari naix en la pròpia tradició cultural; enllaça elements autobiogràfics amb altres de fictivals, fins al punt que al lector li costa destriar-los, cosa que n'augmenta l'interès per la lectura. A més a més, les seues novel·les expliciten circumstàncies culturals diverses que condemnen la dona musulmana a patir la feixuguesa de la tradició, atés que són elles les qui han de servir-ne els pilars que la fonamenten. La literatura d'El Hachmi és una literatura de dones abastament fortes, tant si la decisió que prenen és ser com han de ser segons les pròpies lleis, com si la direcció triada és trencar les normes establertes i ser elles mateixes, en una cultura diferent, sense haver de renunciar a la petjada que el Marroc els ha imprès.

En aquest sentit doncs, Karrouch i El Hachmi obrin una via literària interessant perquè són catalanes, però també són de Nador la primera, i de Beni Sidel la segona; és interessant, a més, perquè posseeixen una identitat que creua fronteres culturals i que, per tant, els permet oferir un punt de vista diferent de la realitat, de la d'aquí i de la d'allà; perquè són el referent alfabetitzat que moltes dones necessiten i del qual elles no van disposar; perquè són dones i, en definitiva, perquè els seus textos donen veu a les dones que encara no la tenen.

Bibliografia

BERTRANA, Aurora. *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània, 1935.

CANDEL, Francesc. *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1964.

EL HACHMI, Najat. *Jo també sóc catalana*. Barcelona: Columna, 2004.

EL HACHMI, Najat. *L'últim patriarca*. Barcelona: Planeta, 2008.

EL HACHMI, Najat. *La filla estrangera*. Barcelona: Edicions 62, 2015.

EL HACHMI, Najat. *Mare de llet i mel*. Barcelona. Edicions 62, 2018.

KARROUCH, Laila. *De Nador a Vic*. Barcelona: Estrella Polar, 2009.

KARROUCH, Laila. *Petjades de Nador*. Barcelona: Columna, 2013.

LE BRIS, M.; ROUAUD, J. i E. ALMASSY. *Pour une littérature-monde*. Gallimard: París, 2007.

LOMAS, Enrique. «Las literaturas hispánicas del Magreb: delimitación y problemática de un corpus emergente». *Convergències artístiques i textuales africanes a l'entorn de la Mediterrània*, Marcillas, I. i Lomas E. (Eds.). Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2017, p. 71-88.

MARCILLAS PIQUER, Isabel. «El Hachmi i El Kadaoui: veus migrants». *Àfrica calidoscòpica. Entre la imatge i la pararaula*, Marcillas Piquer, I. i Lomas López, E. (Eds.). Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2015, p. 101-109.

MARCILLAS PIQUER, Isabel. «Veus de frontera: *Els altres catalans d'ara*». *Caplletra*, 65, Tardor 2018, p. 177-189.